

Het gouden kalf

Symbool van afgoderij of van Gods nabijheid?

Klaas Spronk

Wat wordt er nog meer gezegd over het gouden kalf in TeNaCh, naast het gedeelte in Exodus 32? Op deze vraag is een simpel en weinig verrassend antwoord te geven. Het is allemaal nog meer van hetzelfde. Daarnaast bieden enkele van die andere teksten over het gouden kalf echter ook nog de mogelijkheid van een heel andere benadering. Dat is spannender, maar het kan weerstand oproepen. Zo komen we voor de vraag te staan of het in Exodus 32 gaat om een verkapt afrekening met de religieuze praktijken van koning Jerobeam. We kunnen nog verder gaan en ons afvragen of het gouden kalf van oorsprong wel zo verwerpelijk was en of het niet pas later de bekende negatieve beoordeling heeft gekregen binnen de godsdienst van Israël.¹

De teksten op een rijtje:

Deuteronomium 9

Om te beginnen is het goed om alle teksten over het gouden kalf binnen TeNaCh op een rijtje te zetten. Na Exodus 32 is de eerste vermelding te vinden in Deuteronomium 9:13-21. Dat herhaalt in grote lijnen de eerder beschreven gebeurtenissen bij de berg, die hier niet Sinaï maar Horeb genoemd wordt. De grootste verschillen betreffen de manier waarop Mozes de zaken weer rechtzet. Anders dan in Exodus 32 wordt hier verteld dat hij veertig dagen en nachten vast als een plaatsvervangende boetedoening voor het volk. Zo zou je dat in ieder geval uit kunnen leggen, want er wordt nu geen melding meer gemaakt van een groot bloedbad onder de Israëlieten. Het volk hoeft het water met het tot stof vermalen beeld ook niet te drinken. Verder valt op dat hier nadrukkelijk wordt verteld dat Mozes ook Aäron redde door zijn voorbede. Daar staat dan weer tegenover dat de Levieten geen rol spelen in deze versie van het verhaal.

1 en 2 Koningen

Het gouden kalf steekt opnieuw de kop op, in tweevoud zelfs, ten tijde van koning Jerobeam (1 Kon. 12:25-32). Onder leiding van Jerobeam werden tien stammen afgescheurd van het koninkrijk van Rechabeam, de zoon van Salomo. Omdat de tempel in het gebied van Rechabeam stond, leek het Jerobeam verstandig om zelf nieuwe cultusplaatsen in te richten. Men zou bij het offeren in Jeruzalem immers gemakkelijk op verkeerde gedachten jegens Jerobeam gebracht kunnen worden. Daarom maakte hij twee gouden kalveren en zei: "Dit zijn uw goden, o Israël, die u uit het land Egypte hebben geleid". Ze werden geplaatst in heiligdommen in Betel en Dan, in het zuiden en het noorden van Jerobeams rijk.

Voor het eerst is hier letterlijk sprake van "gouden kalveren". In de eerder genoemde teksten stond er "gegoten kalf" en kon je uit de context opmaken van welk materiaal het was gemaakt. Dat het hier wel degelijk om dezelfde

zaak gaat blijkt uit de manier waarop Jerobeam de beelden voorstelt aan het volk. Hij gebruikt precies dezelfde woorden als eerder Aäron. Jerobeam lijkt trouwens in meer opzichten op de broer van Mozes. Hij heeft zijn zonen vrijwel dezelfde namen gegeven als eerder Aäron deed: Nadab en Abia (1 Kon. 14:1; 15:25). Die van Aäron worden in Leviticus 10:1 genoemd: Nadab en Abihu. In dit verband is het dan ook weer interessant dat verteld wordt dat Jerobeam priesters aanstelde "uit alle kringen van het volk die niet tot de Levieten behoorden" (vers 31). Net als in Exodus 32 en anders dan in Deuteronomium 9 speelt hier dus ook de tegenstelling tussen verschillende priesterfamilies een rol. De schrijver laat er geen twijfel over bestaan dat het hier om een verwerpelijke zaak gaat, "een oorzaak tot zonde" (vers 30). Jerobeam kreeg er blijvend een slechte naam door en uiteindelijk zou het zelfs de oorzaak worden van de ondergang van zijn dynastie (1 Kon. 13:34). Ook daarna bleef deze zonde echter nog voortwoekeren. Zo wordt van koning Jehu vermeld dat hij een einde maakte aan het koningschap van Achab en daarbij de afgodendienst aan Baäl uit Israël verwijderde. "Alleen week Jehu niet af van de zonden die Jerobeam, de zoon van Nebat, Israël had doen bedrijven: de gouden kalveren die in Betel en Dan waren." In de opsomming van Israëls zonden in 2 Koningen 17 worden "de gegoten beelden, twee kalveren" weer genoemd. Later zal koning Josia voorgoed afrekenen met het heiligdom te Betel (2 Kon. 23:15). Er wordt daarbij geen melding gemaakt van een gouden kalf, maar Josia ruimt het altaar en de hoogte even grondig op als eerder Mozes het kalf: eerst verbranden en daarna verpulveren.

Hosea

De profeet Hosea keert zich heftig tegen Israëls afgoderij en lijkt daarbij ook het oog te hebben op de verering van het gouden kalf, al zegt hij dat niet met zoveel woorden. In Hosea 8:4-6 verkondigt hij dat men zijn afgodsbeelden dan wel van goud en zilver heeft gemaakt, maar dat zij naar het verderf leiden. "Verfoeilijk is uw kalf, o Samaria", zo roept hij uit en voorspelt dat "dit maaksel van een werkmeester" versplinterd zal worden. Hosea voorziet dat men ooit zal treuren om het "kalf van Bet-Awen (=Betel)" (Hos. 10:5). Vooralsnog kan hij slechts constateren dat men doorgaat met zondigen: "zij maken zich gegoten beelden van hun zilver, afgodsbeelden naar hun eigen inzicht, alles het werk van metaalbewerkers. Men zegt van hen: De mensen die offeren, kussen kalveren" (Hos. 13:2).

Psalms 106

In Psalm 106 wordt de verering van het gouden kalf genoemd als één van de voorbeelden van Israëls zonden ten tijde van de uittocht en de intocht. God krijgt stank voor dank.

Een vergelijking van verschillende teksten over het gouden kalf roept vragen op over de manier waarop je de bijbel leest. In deze bijdrage wordt betoogd dat het zinvol kan zijn om de dingen ook eens te bekijken vanuit het perspectief van een in de bijbel afgevoerde opvatting.

Klaas Spronk is Gereformeerd predikant en docent Oude Testament aan de Theologische Universiteit te Kampen en de Vrije Universiteit te Amsterdam.

¹ Voor deze bijdrage heb ik dankbaar gebruik gemaakt van het materiaal in J.R. Spencer, 'Golden Calf', The Anchor Dictionary of the Bible, New York 1992, II, 1065-1069; C. Houtman, Exodus, deel III (Commentaar op het Oude Testament), Kampen 1996, m.n. blz. 599-609; R. Albertz, Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit, Teil 1, Göttingen 1996, m.n., blz. 220-226.

Zij maakten een kalf bij Horeb
 en bogen zich neer voor een gegoten beeld;
 zij verruilden hun eer
 tegen een beeld van een rund dat gras eet.
 Zij vergaten God, hun verlosser,
 die grote dingen in Egypte gedaan had,
 wonderen in het land van Cham,
 geduchte daden bij de Schelfzee.
 Toen zeide Hij, dat Hij hen zou verdelen -
 indien Mozes, zijn uitverkorene,
 niet vóór Hem in de bres had gestaan
 om zijn grimmigheid af te wenden,
 zodat Hij hen niet verdierf. (Ps.106:19-23)

Deze versie van het verhaal staat wat betreft de gebruikte terminologie het dichtst bij Deuteronomium 9. De nadruk ligt op de rol die Mozes speelde. De dichter voegde in de tweede en derde regel nog een extra beschrijving toe waarin de tegenstelling tussen God en de afgod wordt benadrukt. De zonde rond het gouden kalf wordt genoemd in één rij met het zeuren om voedsel, de opstand van Datan en Abiram, de angst om het land binnen te trekken, de zonde bij Baäl-Peor, bij de wateren van Meriba en de nalatigheid in het afrekenen met de andere volken en hun godsdienst bij de verovering van het land.

2 Kronieken

In 2 Kronieken 11 en 13 wordt er weer meer verband gelegd tussen de afgoderij met het gouden kalf en de spanningen tussen priesters (uit het geslacht van Aäron) en de Levieten. Bij de scheuring van het rijk liet Rechabeam de Levieten toe tot de eredienst. Jerobeam maakte het volgens 2 Kronieken 11:14-15 de Levieten onmogelijk hun priesterambt te bekleden en stelde zich eigen priesters aan "voor de hoogten, voor de veldgeesten en voor de kalveren die hij gemaakt had". In een toespraak waarin de Judeese koning Abia zich uitsprekt over Jerobeams zonden worden die laatste nader aangeduid als "de gouden kalveren die Jerobeam u tot goden gemaakt heeft" (2 Kron. 13:8). Daar wordt aan toegevoegd dat bij Jerobeam iedereen die met voldoende offerdieren aankwam zich tot priester kon laten wijden, terwijl hij de rechtmatige "priesters des Heren, de zonen van Aäron en de Levieten" verdreven had.

Nehemia

In Nehemia 9 wordt net als in Psalm 106 de zonde rond het gouden kalf genoemd in een overzicht van de geschiedenis van Gods genadige bijstand, ondanks de zonden van het volk. Als voorbeeld daarvan wordt alleen in algemene termen verwezen naar de negatieve reactie op de berichten van de verspieters in Numeri 14 en naar de afgoderij met het gouden kalf: "Zelfs toen zij zich een gegoten kalf gemaakt hadden en zeiden: dit is uw god, die u uit Egypte heeft gevoerd ...". Wat opvalt is dat hier de terminologie uit Exodus 32 ("gegoten beeld") en 1 Koningen 11 ("gouden kalf") is samengenomen: "gegoten kalf". Doordat het als enige met name wordt genoemd, lijkt het gouden kalf het symbool bij uitstek te zijn geworden van afgoderij.

Van voor naar achter

Lees je de verhalen, profetieën en gedichten over het gouden kalf in de volgorde zoals ze ons zijn overgeleverd, dan ziet men een duidelijke lijn. In Exodus 32 wordt de toon

gezet: wie zich inlaat met het gouden kalf kiest radicaal tegen de God van Israëls bevrijding. Het staat in direct contrast met de verbondssluiting op de berg Sinaï en de aan het verbond met God gekoppelde inzettingen. Men kan het vergelijken met het verhaal van de eerste zonde in Genesis 3. Het is een principiële verhaal. Direct al aan het begin worden de zaken uiteengezet: Gods aanbod en de mogelijkheid van de mens om daar al of niet op in te gaan. Het vervolg laat ook zien dat het hier gaat om een keuze op leven en dood. Zo is dit verhaal ook een leeswijzer voor de geschiedenis van het volk Israël. Het kalf is een symbool. Waar het de kop opsteekt weet de lezer: hier dreigt het helemaal fout te gaan. Dit kwaad zal niet zomaar te keren zijn. Dat zal ook blijken uit de geschiedenis met Jerobeam. Als een tweekoppig monster verschijnt daar weer dat vermaledijde kalf. De gevolgen zijn vreselijk. Uiteindelijk leidt deze zonde tot de ondergang van Israël. Hosca, die profeteerde in de tijd van Jerobeam, waarschuwde er nog voor. Alleen Gods genade kan uiteindelijk nog helpen, zo bezingt Psalm 106. Zo hebben de Joden dat dan ook ervaren, toen God hen weer terugbracht uit de ballingschap. Wanneer nu de geschiedenis nog eens naverteld wordt, in de boeken Kronieken, Ezra en Nehemia, dan is de les duidelijk. Het eindigt ermee dat in Nehemia deze geschiedenis wordt aangehaald en door Ezra gebruikt wordt als een sterk argument om zich te houden aan de Wet van het verbond. Zo is de cirkel rond.

Van achter naar voor

Bij nadere beschouwing van deze teksten blijven er nog enkele onduidelijkheden over. In Exodus 32 is er een tegenstelling tussen het foute optreden van de eerste der hogepriesters, Aäron, en het corrigerende handelen van de stam gewijd aan de erediensten, de Levieten. Ook in 1 Koningen 12 speelt de relatie van de verschillende priester groepen een rol. In de andere teksten ontbreekt dit element. Zou dit wat te maken hebben met de spanningen tussen de groepen priesters die ontstond bij de bouw van de tempel in Jeruzalem, bij de scheuring van het rijk en later bij de centralisatie door koning Josia? In hoeverre heeft dit dan de vertelling van Exodus 32 beïnvloed? Zijn in dit verhaal tegenstellingen uit later tijden terug geprojecteerd naar één van de kernmomenten van Israëls geschiedenis?

Een andere vraag die opkomt en die doet vermoeden dat de feiten enigszins gekleurd zijn weergegeven, betreft het verhaal van de instelling van een afgodendienst door Jerobeam. Waarom is er niets te merken van enig protest tegen de instelling van de heilighdommen met gouden kalveren in Dan en Bethel? Werd dit wel als heilighschennis ervaren? Was die Jerobeam eigenlijk wel de schurk waarvoor hij doorgaans wordt uitgemaakt? De scheuring van het rijk is niet terug te voeren op persoonlijke motieven. Het ging Jerobeam niet om de macht. We leren hem kennen als degene die voorop gaat in het verzet tegen het machtsmisbruik van de zoon van Salomo. De scheuring van het rijk was door de profeet Achia aangekondigd (1 Kon. 11:29-39). Daarmee was Jerobeam in zekere zin ook tot zijn actie aanzet. Zijn keuze voor Bethel en Dan als centrale plaatsen voor de eredienst is geen nieuwichterij te noemen. Integendeel, het gaat hier om Israëlitische heilighdommen met oudere papieren dan Jeruzalem. Volgens Genesis 28 had Bethel, 'huis van God', zijn naam te danken aan de openbaring die Jakob daar kreeg. Uit Genesis 35:7 weten we dat

Na het aanraken van het zwijn kom je gegarandeerd een keer terug naar Florence.
Foto: Anton Sinke

Jakob er later een altaar heeft gebouwd. Van Dan weten we uit Richteren 18:30 dat daar van ouds een heiligdom was met priesters die direct van Mozes afstamden. Je zou kunnen zeggen dat Jerobeam bewust koos voor de oude lijn, terug naar de wortels. Het was een tegenbeweging ten opzichte van de maatregelen die David en Salomo genomen hadden met hun keuze voor Jeruzalem en de daar verblijvende, van oorsprong niet-Israëlitische priesterfamilie van Sadok. Uiteindelijk heeft binnen Israël de overtuiging dat alles gecentreerd moest worden in Jeruzalem het gewonnen. Dat gebeurde in de tijd van de (deuteronomistische) reformatie van Josia. In die tijd en in die sfeer heeft het verhaal over Israëls zonde bij de Sinaï de vorm gekregen in Exodus 32 zoals wij hem nu kennen. Het is heel goed denkbaar dat men daarbij via de persoon van Aäron en zijn handelen een oordeel heeft willen uitspreken over Jerobeam en de met hem verbonden godsdienstige overtuiging.

Ondersteboven

Wat nut ons dit gespeculeer? Het gaat hier om theorieën die opkwamen aan het eind van de negentiende eeuw, bij het begin van de historisch-kritische benadering, en die naderhand steeds verder zijn verfijnd. Aanvankelijk maakte dit soort redeneringen veel indruk en werd het verkondigd als nieuwe waarheid. Al snel bleek echter dat men hierbij doorgaans niet verder komt dan veronderstellingen. De antwoorden die gegeven worden op de vragen die opkomen bij kritisch lezen zijn vaak wel plausibel, maar ze kunnen bij gebrek aan argumenten uit andere bronnen niet bewezen worden. Als reactie daarop kan men ervoor kiezen om maar weer "eenvoudig" de tekst te nemen zoals die is en niet tussen de regels door te zoeken naar verborgen

motieven. Daar is niets op tegen. Als het maar niet een verlegenheidsoplossing is of een vlucht voor de opgeworpen vragen. Ik kies er voor om juist mee te lopen of zelfs verder te gaan op de ingeslagen weg. Het biedt de mogelijkheid om sommige zaken eens van een andere kant te bekijken en ze zo misschien scherper in beeld te krijgen. Zo kom ik op grond van de bovengenoemde overwegingen over Jerobeam tot de vraag of die verering van het gouden kalf oorspronkelijk wel zo slecht was. Om te beginnen moeten we ons niet laten misleiden door de term "kalf". Dat heeft iets denigrerends. Zo is het waarschijnlijk door de bijbelschrijver ook bedoeld. Bij de cultus in Betel zal men eerder over een stier hebben gesproken. Dat was een heel gebruikelijk symbool voor een god. De Kanaänitische god El wordt vaak aangesproken met "stier". Juist diezelfde godsnaam El wordt gebruikt in Genesis 31:13, waar God zich aan Jakob openbaart als "de God (letterlijk staat hier in het Hebreeuws anders dan gebruikelijk het woord 'el') van Betel waar gij een opgerichte steen gezalfd hebt". De gedachte dat een god zou huizen in een beeld wordt fel bestreden in de bijbel. Aan de andere kant is er wel de voorstelling dat God troont op de cherubs van de ark. Dat staat weer heel dicht bij een voorstelling uit de Kanaänitische godsdienst van een god tronend op een stier. Zo gezien is er niet zoveel verschil tussen de heiligdommen in Betel en Dan en de tempel in Jeruzalem. De verering van God bij het gouden kalf had ook nog het voordeel dat die dichter bij de mensen bleef. In Jeruzalem bleef het directe contact met God in het "heilige der heilige" een zaak voor de hogepriester. Het gouden kalf was, zo kan men afleiden uit Hosea 13:2, kusbaar en dus een duidelijk en tastbaar teken van Gods nabijheid. Gelovigen kunnen doorgaans moeilijk zonder zo'n symbool. Waarom zou het ook anders moeten,

zeker wanneer Jerobeam terecht bij de presentatie van het gouden kalf verwijst naar de redding uit Egypte als het moment waarop men zijn God echt heeft leren kennen. Dat is theologisch helemaal correct.

In Psalm 22?

Sommigen gaan nog verder in de poging tot rehabilitatie van het gouden kalf. Coats² veronderstelt dat het oorspronkelijk met Mozes verbonden was. Daarvoor vindt hij al aanwijzingen in Exodus 32. Er wordt in vers 18 veel aandacht besteed aan het geluid dat Mozes en Jozua horen en aan de vraag wat dat precies is. Hetzelfde woord keert terug in het verhaal in 1 Koningen 19 van de openbaring van God aan Elia op diezelfde plaats (vers 12). Het is een teken van Gods aanwezigheid. Ook op andere plaatsen wordt God in verband gebracht met dit symbool. Coats noemt hier Numeri 23:22 en 24:8 "God, die hen uitleidde uit Egypte, is hem als de hoornen van de wilde stier". Ook hier is er weer die associatie met de uittocht. Heel verrassend (en weinig nagevolgd) is zijn uitleg van Psalm 22:22b "van de horens van de wilde stier hebt Gij mij geantwoord". Coats leest het in het licht van Numeri 23 en 24 als een verwijzing naar de zetel van God.

Deze uitleg van Psalm 22:22 lijkt mij al te gekunsteld en wordt weersproken door de context. De woorden "van de horens van de wilde stier" staan hier duidelijk als parallel met de voorafgaande woorden "(verlos mij) uit de muil van de leeuw". Ook maakt Coats wel erg veel van het "geluid" in Exodus 32.

Het goede van het gouden kalf

Ook al kan ik niet meegaan met Coats opvattingen, daarmee vervalt voor mij nog niet de mogelijkheid dat er een tijd geweest is dat in het oude Israël het gouden kalf als een passend symbool voor de nabijheid van de God van de uittocht werd ervaren. De verwerping daarvan zou met name zijn gebeurd op grond van een politiek-religieus motief. Het zou te ver voeren om te veronderstellen dat hier het kind met het badwater is weggegooid. Het zal eerder zo zijn dat er mogelijk bij deze rigoureuze beslissing bepaalde aspecten van de godsdienstige praktijk ten onrechte in een kwaad daglicht zijn gesteld. Via een achterdeur lijken die vervolgens dan toch weer binnen te komen. Ik denk hier dan met name aan het voor de geloofsbeleving zo belangrijke element van de tastbare aanwezigheid van God. Een aardig detail daarbij is het kussen. Volgens Hosea 13:2 hoorde dat bij de verering van het gouden kalf. Het doet denken aan de omgang met heilige voorwerpen zoals we die ook kennen in de christelijke kerken, bijvoorbeeld bij de iconen.

Moeten we dan het gouden kalf weer gaan invoeren? Dat lijkt me niet verstandig. Het is beter om vast te stellen dat het in allerlei andere gedaanten inmiddels allang is gebeurd. Op grond van de hier geboden overwegingen rond het gouden kalf heb ik niet de behoefte om daar bezorgd of denigrerend over te doen. Het is eerder aanleiding om opnieuw na te denken over het bijbelse geheim van een ongenaakbare God die ook nabij is en herkenbaar. De manier waarop in TeNaCh over het gouden kalf is geschreven leert mij dat dit geheim zich niet laat ontrafelen. God is niet voor eens en altijd vast te leggen in een beeld, in een idee of een formule; maar soms misschien wel voor een moment.

² G.W. Coats, "The Golden Calf in Psalm 22", *Horizons in Biblical Theology* 9 (1987), 1-12.

Tweede Conferentie Bijbelse Theologie,

17 – 19 oktober 2002

Hydepark

Het water van de Jordaan

Ook dit najaar zal er een Conferentie Bijbelse Theologie plaatsvinden, trefpunt van bijbels theologen uit de verschillende Nederlandse – vooral Protestantse – tradities.

Het thema zal zijn 'Het water van de Jordaan'. Daarbij zal niet alleen de Jordaan met haar bijbels-theologische implicaties centraal staan, maar ook het thema 'water' meer in het algemeen. Aan de orde komen achtereenvolgens:

- * Prof. Dr. Ed Noort, De Jordaan, Van levend water tot doodsrivier, over geografie en symboliek
- * Prof. Dr. Karel Deurloo, De Jordaan in Ps. 114
- * Prof. Dr. Eep Talstra, Water, kosmos en tempel in Ps. 93
- * Dr. Hans Snoek, Joh. 4 in het project 'Intercultureel bijbellezen'
- * Dr. Bert Jan Lietaert Peerbolte, Doop als motief in het Nieuwe Testament
- * Dr. Anne Marijke Spijkerboer, De doop van Jezus in de Jordaan in de kunst van Middeleeuwen en Renaissance, de rol van receptiegeschiedenis voor de bijbelse theologie
- * De Jordaan in de preek (spreker/ster nog onbekend)

Daarnaast zal er voor mensen die al of niet voor een promotie bezig zijn met een onderzoek gelegenheid zijn een presentatie van dat onderzoek te geven. (Opgave: f.van.surksun@hydepark.nl of 0343.514041, vraag naar mw. F. van Surksun-den Besten)

Ook zal er in de avonden weer in leesgroepen samen gestudeerd worden op teksten, behorende bij het thema van de dag.

Opgave tot 1 oktober bij f.van.surksun@hydepark.nl of 0343.514041 (mw. F. van Surksun-den Besten)

Er zijn op Hydepark ruim veertig slaapplekken beschikbaar. Daarnaast zal er elders slaapgelegenheid geregeld worden. Kamerverdeling op volgorde van binnenkomst.